

Jan Gancewski

"Deutscher Orden 1190-1990", hrsg.
von Udo Arnold, Lüneburg 1997 :
[recenzja]

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 2, 261-265

2000

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

R E C E N Z J E i O M Ó W I E N I A

Deutscher Orden 1190—1990, hrsg. von Udo Arnold, Tagungsberichte der Historischen Kommission für Ost- und Westpreussische Landesforschung, Bd. 11, Lüneburg 1997, ss. 383, il.

Kolejny, jedenasty tom „Tagungsberichte der Historischen Kommission für Ost- und Westpreussische Landesforschung” zawiera artykuły dziesięciu badaczy z Niemiec i Polski. Tytuł tomu: *Deutscher Orden 1190—1990*, jest raczej tytułem jubileuszowym niż merytorycznym, gdyż jego zawartość chronologiczna jest węższa, dotyczy zagadnień bardziej szczegółowych i o mniejszym zakresie, co zostało zresztą zaznaczone we wstępie. Założony zakres tomu jest bardzo rozległy — osiemset lat, co nie znajduje bliższego uzasadnienia merytorycznego, poza wspomnianym wyżej względem. Zawartość tomu poza artykułami Macieja Kilarskiego: *Die ikonographischen und baulichen Wandlungen der Marienburg im 19. und in den ersten Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts*, Katheriny Schaal: *Das Marburger Deutschordenshaus zur Zeit der Reformation* oraz Svena Ekdahla: *Tannenberg/Grunwald — ein politisches Symbol in Deutschland und Polen* dotyczy okresu średniowiecza.

Autorem pierwszego artykułu pt. *Der Deutsche Orden in der Geschichte des spätmittelalterlichen Ostmitteleuropa* jest — niezjący już — Hartmut Boockmann. Poruszył on szereg bardzo ważnych zagadnień, z których najistotniejsze dotyczą cezur chronologicznych epok i związanych z nimi prób wyróżnienia ich charakterystycznych cech. Autor stawia wiele pytań, na które historycy starają się udzielić odpowiedzi już od kilku lat, jednakże wielopłaszczyznowa perspektywa rozpatrywania problemu przynosi bardziej poprawne wnioskowanie o złożoności procesu historycznego, w szczególności w równoległym odniesieniu do wielu zagadnień historii prawa, państwa i społeczeństwa jednocześnie. Burzy to w pewien sposób stereotypowy schemat „dzielenia” historii na okresy, ale z drugiej strony przynosi nowy wymiar historycznego oglądu, a przez to stawia nowe tezy badawcze.

Autor zauważa słusznie, że do poznania dziejów Zakonu Krzyżackiego w późnym średniowieczu niezbędne jest odniesienie obecnego stanu badań do następujących kwestii: 1. Etnogenezy, a więc spojrzenia na proces powstania narodu niemieckiego, polskiego, łotewskiego, estońskiego i litewskiego, 2. Stosunków między państwem a społeczeństwem w Rzeszy, 3. Korzeni państwowości państw nadbałtyckich, 4. Nośników kształtujących politykę.

Widzimy zatem, że powyższe zagadnienia wyczerpują w zasadzie zakres merytoryczny postawionych tez badawczych, ale jedynie na płaszczyźnie stosunków polityczno-państwowych sensu largo. Zdecydowanie brakuje szerszego uzupełnienia materiału o zagadnienia z zakresu badań nad historią społeczno-gospodarczą, co w konsekwencji czyni artykuł niezbyt precyzyjnym w swej wymowie. Nie rekompensują tego w całości trafne skądinąd rozważania metodologiczno-historyczne.

W artykule pt. *Die Anfänge des Hochmeistertums in Preußen: Karl von Trier*,

autorstwa Ulricha Nießa przedstawione są początki urzędu wielkomistrzowskiego w Prusach na przykładzie Karola z Trewiru. Za słuszne i uzasadnione należy przyjąć twierdzenie autora o zmianie orientacji w polityce zakonnej po przeniesieniu siedziby wielkiego mistrza do Malborka; nie wydaje się to zresztą czymś dziwnym, zmieniona została przecież orientacja nie tylko geograficzna, ale też historyczna, ze względu na „czynne” zajęcie się kwestiami chociażby osadnictwa i rozwoju państwa w Prusach oraz kwestiami dotychczas zupełnie obcymi, wynikającymi z bliskiego położenia względem Litwy i Królestwa Polskiego. Analiza cech charakterystycznych wytworów sztuki malarskiej i rzeźbiarstwa w Prusach zakonnych prowadzi do wniosku o wytworzeniu się typowej tylko dla Prus tzw. linii pruskiej w działalności Zakonu Krzyżackiego, co daje się zaobserwować na przykładzie postaci Karola z Trewiru. Widać tu jego osobistą zasługę w tworzeniu urzędu wielkomistrzowskiego w Prusach. Z drugiej zaś strony takie podejście autora wydaje się zbyt jednostronne i zawężone. Co jest również oczywiste to to, że nową siedzibę wielkiego mistrza w Malborku należy ukazać za *domus principalis* i tym samym stwierdzić konieczność rozróżnienia siedziby rodowej od siedziby urzędniczej, chociażby takiej jak siedziba wielkiego mistrza, nawet w przypadku etapowego tworzenia się jej koncepcji.

Artykuł Martina Armgasta, *Die Herkunft der Hochmeisternotare im 14. Jahrhundert*, dotyczy prawie w całości zagadnień recepcji pisma w kancelariach i tworzenia przy tym scentralizowanych wzorców zarządzania państwem. Właśnie Zakon — zdaniem autora — miał być jako suweren terytorialny budowniczym nowoczesnego (podkreślenie Armgasta) państwa ze scentralizowaną administracją. Autor zadaje przy tym pytanie, dotyczące rekrutacji fachowego personelu do obsługi kancelarii oraz ram chronologicznych rozpatrywanego problemu. Ważne wydaje się być przy tym pochodzenie tzw. siły fachowej. Autor zauważa również problem ilości materiału źródłowego. Z tej też przyczyny proponuje pewne ramy chronologiczne. Koncepcja merytoryczna artykułu opiera się na przedstawieniu następujących głównych zagadnień: 1. Początki centralnej kancelarii w Prusach, 2. Pierwszy oficjalny notariat w kancelarii wielkiego mistrza, 3. Notariat od czasów Lotara z Brunszwiku do Winricha von Kniprode, 4. Notariat od Konrada Zöllnera von Rotenstein do czasów Ulricha von Jungingena. Artykuł z racji swojej objętości jest jedynie rysem zagadnienia z istotnym dodatkiem źródłowym przedstawiającym poszczególne notariuszy w kancelariach wyżej wymienionych wielkich mistrzów z zaznaczeniem miejsca klerykatu i jego ram chronologicznych.

Istotnym zagadnieniem z punktu widzenia rozwoju terytorialnego państwa Zakonu Krzyżackiego w Prusach jest artykuł Klausa Conrada pt. *Der Deutsche Orden und sein Landesausbau in Preußen*. Autor w zasadzie powtarza znany już podział chronologiczny rozwoju państwa zakonnego w Prusach. Kładzie przy tym większy nacisk niż dotychczas na rozwój społeczności w państwie zakonnym. Conrad zwraca uwagę na czynniki powodujące rozkwit społeczeństwa w państwie krzyżackim w Prusach. Czyni przy tym ze wszech miar słuszną uwagę, że czynnikami, które powodują rozwój społeczeństwa i jego form organizacyjnych, są przede wszystkim czynniki natury gospodarczej. Rolę

tychże — jak się wydaje — należałoby jeszcze bardziej podkreślić, bo przyczyniły się nie tylko do stworzenia sieci miast i wsi, ale również do utworzenia dużego potencjału militarnego i znaczącej siły w rejonie Morza Bałtyckiego poprzez chociażby rozwój infrastruktury architektoniczno-gospodarczej.

W kolejnym artykule pt. „*Devotio antiqua*”, *ihr Niedergang und die geistigen Ursachen der religiösen Krise des Deutschen Ordens im Spätmittelalter* Stefan Kwiatkowski przedstawia problem „*devotio antiqua*”, jego upadku i duchowych przyczyn religijnego kryzysu Zakonu Krzyżackiego w późnym średniowieczu. Autor skupił się na przedstawieniu powszechnego wymiaru kryzysu duchowego omawianej korporacji zakonnej w Prusach. Wiele miejsca poświęcił rozważaniom nad „*devotio antiqua*” oraz „*devotio moderna*”, ich odbioru i recepcji w Zakonie oraz próbie historycznej rekonstrukcji. Zaznaczył przy tym słusznie zmiany w sposobie odbierania religijności i pojmowaniu duchowości w poszczególnych okresach średniowiecza. Zatem inny będzie wymiar „*devotio antiqua*” i inny „*devotio moderna*” również ze względu na rozwój cywilizacyjny i zmiany w odbiorze i tworzeniu kultu. Zmiany te były możliwe m.in. ze względu na przeobrażenia w mentalności ludzkiej, które prowadziły do nowego wymiaru odbierania rzeczywistości i jej systematyzowania, m.in. poprzez retrospektywne spojrzenie na dzieje ludzkości w wymiarze teologicznym. Przemyślenia autora dotyczą również spojrzenia na wymiar eschatologiczny. Rozszerzają one pole rozważań nad przedstawionym problemem „*devotio*”. Autor umiejętnie przedstawił przyczyny zmian w duchowości braci zakonnych i jej kryzysu. Były to m.in. zmiany w pojmowaniu rzeczywistości oraz zmiany w widzeniu odwiecznej walki Boga z szatanem, również zmiany w wyobrażeniu celów ludzkiego życia. Na zakończenie autor stwierdza, że porzucenie „*devotio antiqua*” i przejście do nowej koncepcji można zauważyć w obrazie życia Doroty z Mątw. Można się z tym zgodzić jedynie w tej części, że: „wszyscy ludzie towarzyszą Chrystusowi, który niesie krzyż, lecz tylko część z nich bierze dobrowolnie trud i jego troskę i próbuje jemu przyjść z pomocą”, ale trzeba też zwrócić uwagę, że jest to zarazem — w swojej ogólnej wymowie — typowe odzwierciedlenie „*vitae scholastica*”, a więc „*devotio antiqua*”.

Autorem następnego artykułu pt. *Malerei im Deutschordensland in Preußen* jest Jerzy Domasłowski. Przedstawia na wybranych przykładach przede wszystkim malarstwo ścienne, formy i funkcje tegoż w państwie zakonnym, dochodząc do słusznego wniosku, że służyło ono przede wszystkim gloryfikacji samego Zakonu i jego patronki Najświętszej Marii Panny. Poprzez analizę stylu malarstwa i jego wymowy autor uzmysławia nam, że malarstwo w państwie Zakonu Krzyżackiego nie było malarstwem samego Zakonu, lecz w jakiejś mierze recepcją wcześniej powstałego i już rozwijającego się malarstwa zachodnioeuropejskiego. Zakon Krzyżacki odgrywał przede wszystkim rolę mecenasa, zarówno malarstwa ściennego, jak i ołtarzowego, przynajmniej do roku 1410. Tzw. malarstwo zakonne (recepcja zakonna) odzwierciedlało przy tym główne tendencje w tej dziedzinie sztuki, wywodzącej się z europejskiego gotyku, jak również poniekąd w rzeźbie, prezentowane na południu i zachodzie kontynentu, a przenoszone na grunt państwa krzyżackiego w Prusach.

Kolejny z zamieszczonych w zbiorze artykułów pt. *Die ikonographischen und*

baulichen Wandlungen der Marienburg im 19. und in den ersten Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts jest autorstwa Macieja Kilariego. Autor, operując znacznym materiałem ikonograficznym, trafnie przedstawia etapy, zakres i formy zachodzących zmian w kompleksie zamkowym w Malborku. Opisuje i charakteryzuje główne zmiany architektoniczne z lat dwudziestych i trzydziestych oraz drugiej połowy XIX, jak i początków XX w. Istotnym przy tym elementem, na który została zwrócona uwaga, jest motyw prowadzonych zmian i ogólna ich koncepcja, odbiegająca niejednokrotnie w sposób zasadniczy od pierwotnych założeń architektonicznych i ich roli oraz zachowania wierności historycznej, motywowana często wpływem ideologii najpierw mocarstwowości pruskiej, a następnie II Rzeszy Niemieckiej.

Ciekawym spojrzeniem na tworzenie i funkcjonowanie symbolu w społeczeństwach jest artykuł Svena Ekdahla pt. *Tannenberg/Grunwald — ein politisches Symbol in Deutschland und Polen*. Autor duży nacisk położył na konfrontację historii z mitami i propagandą. Przeciwwstawił swoje poglądy na temat znaczenia militarnego i politycznego bitwy grunwaldzkiej poglądom Gerarda Labudy. Niezwykle istotnym zagadnieniem poruszonym w artykule jest sprawa propagandowych następstw bitwy grunwaldzkiej i wykorzystania ich do celów politycznych w różnych okresach zarówno w historiografii polskiej, jak i niemieckiej. Drugim wątkiem poruszonym przez Ekdahla jest wątek sztuki i jej wykorzystania do zmian w formie architektonicznej zamku malborskiego. Autor wskazuje, że plastyczne koncepcje zmian zamku malborskiego w XIX w. dokonały się pod wpływem istnienia silnej symbolicznej wymowy Grunwaldu, rozwoju i zmian w stereotypie odbierania ich przez nowożytnie pokolenia. Wydaje się jednak, że niektóre z nich odbiegają od formy, jaką zwykło się przyjmować dla określenia funkcjonowania tego czy też innych podobnych symboli, chociażby przedstawienie korespondencji Piłsudskiego z okresu I wojny światowej, jak i późniejszej jego działalności politycznej. Nie ulega jednak wątpliwości, że słuszne jest przytoczone na zakończenie stwierdzenie, że problem, będący jeszcze do niedawna bardzo istotnym dla obydwu historiografii i w jakiejś mierze narodów, „został zwyciężony”. Stwierdzenie to odnosiło się przede wszystkim do działalności naukowej historyków toruńskich.

Dwa ostatnie artykuły dotyczą spraw funkcjonowania Zakonu Krzyżackiego na terenie Rzeszy Niemieckiej. Zarówno pierwszy z nich, autorstwa Bernharta Jähniga pt. *Der Deutsche Orden und seine Ballei Thüringen im Mittelalter*, jak i drugi, Katheriny Schaal pt. *Das Marburger Deutschordenshaus zur Zeit der Reformation* zawierają typowe informacje faktograficzne z zakresu podstaw tworzenia, egzystencji, rozwoju i zmian, jakie zachodziły na powyższych terytoriach pod panowaniem Zakonu Krzyżackiego, widzianego jako suweren i administrator zajmowanego terytorium. Jähning dokonał ponadto analizy struktury społecznej osób piastujących stanowiska w konwentach w Turynii oraz w Prusach i w Inflantach. Przedstawiona struktura wskazuje wyraźnie przewagę baliwatu turyńskiego nad Prusami i Inflantami w wielości i różnorodności rodów będących członkami konwentów zakonnych.

Artykuł Katheriny Schaal, kończący cały zbiór, poświęcony osiemsetletniej historii i funkcjonowania tradycji Zakonu Krzyżackiego, jest przede wszystkim

przyczynkiem do poznania sytuacji politycznej Zakonu w dobie reformacji, po przeprowadzonej sekularyzacji jego państwa w Prusach. Ponadto autorka prześledziła sytuację ekonomiczną konwentu marburskiego i umiejętnie połączyła go ze zmieniającą się sytuacją polityczną tamtejszych zakonników. Analizę potwierdziła licznymi danymi, pochodzącymi z inwentarzy wizytacyjnych zamku marburskiego.

Pomimo iż przedstawione artykuły nie tworzą całości merytorycznej — nie było to wszakże zamiarem twórców tego wydawnictwa — ukazują w sposób dość szczegółowy, jak na ich obszerność, różne aspekty z historii politycznej, gospodarczej, kulturalnej i społecznej Zakonu Krzyżackiego oraz stereotypy funkcjonujące w tradycji i w potocznej opinii, która ulega na szczęście powolnym zmianom w świadomości nie tylko historyków i tworzonej przez nich historii, ale również w świadomości i odbiorze poszczególnych społeczeństw.

Jan Gancewski

Die Testamente Herzog Albrechts von Preußen aus den sechziger Jahren des 16. Jahrhunderts, Hrsg. Almut Bues, Igor Kąkolewski, Deutsches Historisches Institut Warschau. Quellen und Studien, Bd. 9, Harrasowitz Verlag, Wiesbaden 1999, ss. 215.

Ostatnio ponownie wzrasta zainteresowanie badaczy czasami księcia Albrechta¹. Przejawem tego jest też omawiana tutaj praca zawierająca edycję testamentów tegoż księcia. Wbrew jednak ogólnemu tytułowi nie są to jedynie testamenty osobiste, jak mógłby spodziewać się czytelnik, a przede wszystkim testamenty w szerszym znaczeniu tego słowa, a więc pism w sensie polityczno-religijnym i dydaktycznym. Podstawą pracy są bowiem cztery przekazy źródłowe:

1. Testament religijny z ok. 1561 r.: „Pouczenie i nauka”;
2. Testament polityczny z ok. 1565 r., składający się z dwóch części:
 - a) „Chrześcijańskie pouczenie”;
 - b) „Rejestr”;
3. Ordynacja o wychowaniu następcy tronu z ok. 1565 r.;
4. Testament osobisty księcia Albrechta z 17 II 1567 r.

Według wydawców trzy pierwsze testamenty należy zaliczyć do narracyjnych źródeł typu historycznego oraz gatunku literackiego testamentów politycznych. Ostatni natomiast stanowi typ źródła dokumentowego.

Praca została przygotowana przez dwóch badaczy z Niemiec (Almut Bues) i Polski (Igor Kąkolewski). Otwiera ją obszerne wprowadzenie w języku

¹ Wystarczy tutaj wspomnieć dwa wydawnictwa źródłowe: *Herzog Albrecht von Preussen und das Bistum Ermland (1525–1550)*. Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den Ostpreussischen Folianten, hrsg. Stefan Hartmann, Köln—Weimar—Wien 1991; *Herzog Albrecht von Preußen und das Bistum Ermland (1550–1568)*. Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den Ostpreussischen Folianten, Köln—Weimar—Wien 1993; a także prace: J. Wijaczk, *Asverus von Brandt 1509–1559. Życie i działalność dyplomatyczna w służbie księcia Albrechta pruskiego*, Kielce 1996 oraz W. Szymaniaka, *Organizacja dyplomacji Prus Książęcych na dworze Zygmunta Starego 1525–1548*, Bydgoszcz 1992; tegoż, *Rola dworu polskiego w polityce zagranicznej Prus Książęcych. Studium z dziejów dyplomacji Prus Książęcych w Polsce w latach 1525–1548*, Bydgoszcz 1993.